

Η συμβίωση στην Ηλέκτρα του Ευριπίδη: Επεξεργασία μιας Διδακτικής Παρέμβασης

The symbiosis in Electra of Euripides: Elaboration of a Didactic Intervention

Μαρία Χρήστου^α, Μάρθα Λογοθέτου^β, Χρύσα Μάνθου^γ

^αΕλληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Ελλάδα, xristou273@gmail.com

^βΠάντειο Πανεπιστήμιο, Ελλάδα, mlogothetou@star.gr

^γΠανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ελλάδα, xmanthou@yahoo.gr

Maria Christou^a, Martha Logothetou^b, Chrysa Manthou^c

^a Hellenic Open University, Greece, xristou273@gmail.com

^b Panteion University, Greece, mlogothetou@star.gr

^c University of Ioannina, Greece, xmanthou@yahoo.gr

Περίληψη

Στο παρόν άρθρο επιχειρείται να αναδειχθεί το διαχρονικό ζήτημα της συμβίωσης με κριτική ανάλυση μοτίβων της, όπως αυτά αναδύονται στην τραγωδία «Ηλέκτρα» του Ευριπίδη και με διασύνδεση μεταγενέστερων έργων τέχνης, μέσα από μια διδακτική παρέμβαση στην Ομάδα Αυτομόρφωσης της Ε.Ε.Ε. Αξιοποιείται μέρος της μεθόδου «Μετασχηματίζουσα Μάθηση μέσα από την Αισθητική Εμπειρία» και τεχνικές επεξεργασίας των έργων τέχνης οι οποίες αποσκοπούν στην ενίσχυση ανάδειξης συναισθημάτων, κριτικού στοχασμού και αυτό-στοχασμού των συμμετεχόντων κατά την προσέγγιση της τραγωδίας, τονίζοντας παράλληλα τη σημασία αξιοποίησής της στο εκπαιδευτικό πλαίσιο.

Λέξεις-κλειδιά: συμβίωση, τραγωδία, κριτικός στοχασμός, έργα τέχνης, «Μετασχηματίζουσα Μάθηση μέσα από την Αισθητική Εμπειρία»

Abstract

In this article, it is attempted to highlight, the perennial issue of symbiosis with a critical analysis of its patterns, as they emerge in the tragedy "Electra" by Euripides and by utilizing works of art, through a didactic intervention in the Self-Education Group of the H.A.E.A. Part of the "Transformative Learning through Aesthetic Experience" method and art processing techniques are used aiming to enhance the emergence of emotions, critical reflection and self-reflection of the participants when approaching the tragedy, while emphasizing the importance of its utilization in the educational frame.

Keywords: symbiosis, tragedy, critical reflection, works of art, "Transformative Learning through Aesthetic Experience"

1. Εισαγωγή

Σύμφωνα με τη Θεωρία Μετασχηματισμού του Mezirow η ερμηνεία και νοηματοδότηση των εμπειριών μας είναι αποτέλεσμα εκούσιας ή ακούσιας μάθησης, η οποία περιλαμβάνει ψυχολογικούς, ηθικούς, κοινωνιολογικούς, οικονομικούς προσανατολισμούς και θεωρίες. Δημιουργούνται έτσι συγκεκριμένα πλαίσια αναφοράς, δηλαδή «ένα σύνολο υποθέσεων που συγκροτούν τον τρόπο που ερμηνεύουμε τις εμπειρίες μας» (Mezirow, 1990, σ. 1), τα οποία συγκροτούνται από τις νοητικές συνήθειες, δηλαδή «ένα σύνολο από παραδοχές – ευρείες, γενικευμένες και προσανατολιστικές προδιαθέσεις που δρουν ως φίλτρα για την ερμηνεία του νοήματος μιας εμπειρίας» (Mezirow, 2007, σ. 56) και εκφράζονται μέσω συγκεκριμένων απόψεων. Ο Mezirow (2006) αναφέρει βασικά είδη νοητικών συνηθειών, όπως κοινωνιογλωσσολογικές, ηθικές, επιστημολογικές, φιλοσοφικές, ψυχολογικές, αισθητικές, οι οποίες συχνά παρουσιάζουν αλληλεξάρτηση.

Σχετικά με τη συμβολή της τέχνης στην κριτική συνειδητοποίηση των παραδοχών ο Mezirow παραθέτει χαρακτηριστικά ότι: «Κάποιος είναι δυνατόν ή όχι να συνειδητοποιεί κριτικά τις παραδοχές του μέσω της παρατήρησης ενός έργου τέχνης ή διαβάζοντας ένα μυθιστόρημα ή ένα βιβλίο ή βλέποντας ένα έργο» (Mezirow, 1994, σ. 229). Επίσης, παρατηρεί ότι ένα βιβλίο, ένα ποίημα ή ένα έργο ζωγραφικής μπορεί να προκαλέσει το αποπροσανατολιστικό δίλημμα, γεγονός που μπορεί να οδηγήσει το άτομο στην εμπλοκή του στη διεργασία μετασχηματισμού των στερεοτυπικών του απόψεων (Mezirow, 2022). Στο άρθρο του On Critical Reflection (1998) αναφέρει ότι «ένας εκπαιδευόμενος είναι δυνατόν να βιώσει μια μετασχηματιστική μαθησιακή εμπειρία μέσω του διαβάσματος ή της παρατήρησης της τέχνης» (βλ. όπ. , σ. 196). Στο ίδιο άρθρο επισημαίνει ότι η αξιολόγηση της αξιοπιστίας ή της τεκμηρίωσης των παραδοχών που το άτομο θεωρεί δεδομένες μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσα από την κριτική διερεύνηση των πεποιθήσεων, των συναισθημάτων ή των πράξεων που μας απευθύνονται μέσω του λόγου, των βιβλίων ή των έργων ζωγραφικής. Σε άλλη του αναφορά επισημαίνει ότι μορφές τέχνης, όπως η μουσική και ο χορός αποτελούν εναλλακτικές μορφές γλώσσας και διαφορετικούς τρόπους νοηματοδότησης των εμπειριών, σε συνδυασμό με τη φαντασία και τη διαίσθηση (Mezirow, 2007).

Η τραγωδία αποτελεί πρόσφορο μέσο πρόκλησης αποπροσανατολιστικών διλημάτων και ανάπτυξης κριτικού στοχασμού των αποδεκτών της, αναφορικά με δομικά ερωτήματα της ανθρώπινης ύπαρξης, αναπάντητα μέχρι σήμερα, όπως βία, εκδίκηση, απώλεια, πόνος, δικαιοσύνη, συμβίωση.

Το παρόν άρθρο επιχειρεί να αναδείξει το θέμα της συμβίωσης εστιάζοντας σε δυσλειτουργικές απόψεις αναφορικά με τις σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στα άτομα που συμβιώνουν ανάλογα με τους ρόλους τους, γεγονός που σχετίζεται με το κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο της εκάστοτε εποχής, αλλά και με παράγοντες που σχετίζονται με την αυτοαντίληψη και τις ενδεχομένως καταπιεσμένες γονικές απαγορεύσεις και τις δυσκολίες συμβίωσης.

Έναυσμα για τη συγγραφή του άρθρου υπήρξε ο τρόπος που πραγματεύτηκε και αναστοχάστηκε η Ομάδα Αυτομόρφωσης της Ε.Ε.Ε., κατά το έτος 2022-23, το ζήτημα της συμβίωσης στην τραγωδία «Ηλέκτρα» του Ευριπίδη. Αρχικά γίνεται αναφορά στους λόγους επιλογής της τραγωδίας για την προσέγγιση του ζητήματος της συμβίωσης. Κατόπιν, αναφέρονται οι λόγοι επιλογής έργων τέχνης ως μέσων

ενίσχυσης της ανάδειξης συναισθημάτων και του κριτικού στοχασμού των συμμετεχόντων στην προσέγγιση της τραγωδίας. Στη συνέχεια παρουσιάζεται μια διδακτική παρέμβαση η οποία επιχειρεί να φωτίσει μοτίβα συμβίωσης που αναδεικνύονται στο κείμενο «Ηλέκτρα» του Ευριπίδη, αξιοποιώντας και σημαντικά έργα τέχνης από τον χώρο των εικαστικών και του χορού. Η διδακτική παρέμβαση βασίζεται στη μέθοδο «Μετασχηματίζουσα Μάθηση μέσα από την Αισθητική Εμπειρία» και σε τεχνικές επεξεργασίας των έργων τέχνης οι οποίες αποσκοπούν στην ψυχική ευαισθητοποίηση των συμμετεχόντων, στην ενεργό τους συμμετοχή, στη διατύπωση παραδοχών και στον κριτικό αυτό-στοχασμό. Η Ομάδα Αυτομόρφωσης λειτούργησε σαν εργαστήριο όπου έγινε επεξεργασία του θέματος της συμβίωσης μέσα από την προσέγγιση της Ηλέκτρας και τη διασύνδεσή της με άλλα έργα τέχνης και κριτικό ερώτημα «Πώς συμβιώνουμε με τους άλλους σε έναν περίπλοκο κόσμο;». Οι ιδέες και το υλικό όπως προέκυψαν θα μπορούσαν να αποτελέσουν τη βάση για διδακτική παρέμβαση στην τυπική εκπαίδευση όπου διδάσκονται τραγωδίες αλλά και στο πλαίσιο της εκπαίδευσης ενηλίκων.

2. Θεωρητικό Πλαίσιο: Παράγοντες Επιλογής της Τραγωδίας για την Προσέγγιση του Ζητήματος της Συμβίωσης

Η αξιοποίηση της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας, στην περίπτωση μας η «Ηλέκτρα» του Ευριπίδη, για την προσέγγιση του ζητήματος της συμβίωσης υποστηρίζεται θεωρητικά από τη σχολή της Φραγκφούρτης και τον Καστοριάδη, από τις ιδέες του Αριστοτέλη στο έργο «Ποιητική», τις απόψεις της Nussbaum αλλά και άλλων μελετητών.

A) Ο Αριστοτέλης στο έργο του «Ποιητική» επικεντρώνεται στην τραγωδία την οποία θεωρεί ως το πλέον προηγμένο είδος ποίησης και μέσον καλλιέργειας των πολιτών ακόμα και μόνο από την ανάγνωση των έργων και όχι από την παράσταση. Αναφέρει: «Προς τούτοις και άνευ κινήσεως δύναται να πραγματοποιήσει το σκοπό της... Διότι από (μόνην) την ανάγνωσιν είναι φανερά τι αξίαν έχει». Και συνεχίζει «έχει και την ενάργειαν και κατά την ανάγνωσιν και κατά την παράστασιν» (Ποιητική, στ. 1462a). Το γεγονός ότι παρουσιάζονται οι εμπειρίες των ηρώων αποτελεί ένα μέσο προβληματισμού του αναγνώστη, ο οποίος προσπαθεί να κατανοήσει τον τρόπο που μπορούν να αντιμετωπιστούν οι διάφορες καταστάσεις λειτουργικά και να προβεί σε δικές του αναλογικές σκέψεις με αναφορά στις εμπειρίες του (Μανδηλαράς, 1992/1995 στο Παπαδοπούλου, 2022).

B) Ο Καστοριάδης επισημαίνει ότι η τραγωδία αποτελεί έργο με βαθιά πολιτική σημασία, καθώς υπενθυμίζει στον άνθρωπο την έννοια του αυτοπεριορισμού, αλλά και της θνητότητας. Οι ήρωες συχνά φτάνουν στα όρια της ύβρεως και προσπαθούν να διαχειριστούν τα αποτελέσματά της. Επίσης, η τραγωδία φωτίζει ένα γεγονός από διάφορες οπτικές, αποδεικνύοντας αφενός ότι μπορούν να συνυπάρχουν αντίθετες απόψεις και αφετέρου ότι η περιχαράκωση του ατόμου στην προσωπική του οπτική, ακόμα και αν θεωρεί ότι έχει απόλυτο δίκιο, δεν τον διευκολύνει ως προς την επίλυση των ουσιαστών προβλημάτων της πραγματικής ζωής, η οποία βασίζεται στη συλλογικότητα (Καστοριάδης, 2000).

Γ) Για τους μελετητές της σχολής της Φραγκφούρτης η τραγωδία αποτελεί έργο υψηλής αισθητικής αξίας, καθώς περιλαμβάνει τα στοιχεία της ολιστικότητας, της αντισυμβατικότητας, του απεγκλωβισμού από την ερμηνεία της πραγματικότητας που βιώνει το άτομο μέσω στερεοτυπικών σχημάτων (Adorno, Lowenthal, Horkheimer, Marcuse, 1984). Όπως όλα τα σημαντικά έργα τέχνης, περιέχει το στοιχείο της αλήθειας που αμφισβητεί την κοινωνική πραγματικότητα και τον τρόπο που είναι δομημένος ο κόσμος. Η τραγωδία μπορεί να κατανοηθεί μόνο μέσω μιας διαλεκτικής διεργασίας με την ενεργοποίηση του κριτικού στοχασμού των αποδεκτών. Και αυτό γιατί θέτει ανοικτούς προβληματισμούς, οι οποίοι προκαλούν τους αποδέκτες να δώσουν τις δικές τους ερμηνείες στοχασζόμενοι κριτικά επί του περιεχομένου τους (Adorno, 2000). Για τον Marcuse (1974) η τραγωδία παραμένει επίκαιρη γιατί αφενός αποκαλύπτει πανανθρώπινες και διαχρονικές κοινωνικές αξίες και συνθήκες, και αφετέρου η επαφή με αυτή φέρνει στη επιφάνεια βασικές ανθρώπινες ιδιότητες που σχετίζονται με το ωραίο, όπως η ευαισθησία και η φαντασία. Ένα άλλο χαρακτηριστικό της τραγωδίας είναι η έλλειψη αίσιου τέλους, γεγονός που προκαλεί το ενδιαφέρον και την ενεργοποίηση της σκέψης των αποδεκτών. Τα προαναφερθέντα προκαλούν ανάδυση πολλαπλών συναισθημάτων και προσφέρουν μια ποιοτική αισθητική εμπειρία στους αποδέκτες (Paradourou, 2022).

Δ) Όπως αναφέρει η Nussbaum, η τραγωδία είναι ένα έργο που μπορεί να αλλάξει την οπτική του αναγνώστη τόσο κατά τη διάρκεια της ανάγνωσής του, όσο και αργότερα, στην περίπτωση βέβαια που «ο αναγνώστης είναι πρόσωπο που αναστοχάζεται και θέλει να ρωτήσει (εκ μέρους του εαυτού του και/ή της κοινότητας όπου ζει) ποιοι τρόποι θα ήταν οι καλύτεροι για να ζούμε» (Nussbaum, 2015, σ. 452). Αποτελεί ένα μέσο μάθησης, καθώς «συμβάλλει στην ανθρώπινη αυτοκατανόηση ακριβώς μέσα από την εξερεύνηση του αξιολύπητου και του φοβισμένου» (Nussbaum, 2001, σ. 390). Ο δέκτης μπορεί να ταυτιστεί με τον ήρωα ως προς την επιλογή των πράξεων και την ηθική διάσταση αυτών, γεγονός που ενδεχομένως να τον οδηγήσει σε προβληματισμό και ενδεχόμενη αμφισβήτηση των προκαταλήψεών του. Με αυτόν τον τρόπο ο δέκτης εμπλέκεται σε μια στοχαστική διεργασία, αμφισβητώντας και επαναξιολογώντας τις αντιλήψεις του. Ως εκ τούτου, η μάθηση επέρχεται με ευχάριστο τρόπο μέσα από την εμπειρία που αποκόμισε από την επαφή του με την τραγωδία (Kokkos, 2021).

3. Η συμβίωση στην Τραγωδία Ηλέκτρα του Ευριπίδη. Αξιοποίηση Έργων Τέχνης για την Προσέγγισή της

Το ζήτημα της συμβίωσης στην Ηλέκτρα του Ευριπίδη, αποτελεί έναν από τους βασικούς άξονες γύρω από τον οποίο εκτυλίσσεται η υπόθεση του έργου, γεγονός που το καθιστά ιδιαίτερα διαχρονικό και άξιο μελέτης και επεξεργασίας. Και αυτό γιατί μελετώντας το, εντοπίζονται μεταξύ άλλων τα ζητήματα της σχέσης της Ηλέκτρας με τον αδερφό της, με τον σύζυγό της τον γεωργό, με τη μητέρα της, τα οποία αποτελούν διαφορετικά μοτίβα συμβίωσης και στα οποία διαφαίνεται ότι εκφράζονται από την ίδια την ηρωίδα συγκεκριμένες νοητικές συνήθειες, κυρίως κοινωνικού, ηθικού και φιλοσοφικού χαρακτήρα. Με την ευρύτερη έννοια, προσεγγίζοντας το ζήτημα της συμβίωσης, αναδύεται ένα ακόμα σημαντικό μοτίβο

που αφορά τη σχέση της Ηλέκτρας με τον ίδιο της τον εαυτό, μια ψυχολογικού τύπου νοητική συνήθεια, η οποία επηρεάζει όλα τα προαναφερόμενα μοτίβα συμβίωσης, χωρίς να αγνοείται το κοινωνικο- ιστορικό πλαίσιο της εκάστοτε εποχής. Στο σύνολό της, η «Ηλέκτρα» του Ευριπίδη αποτελεί έναυσμα για ανάπτυξη κριτικού στοχασμού (των αναγνωστών) αναφορικά με το ζήτημα της συμβίωσης, λαμβάνοντας υπόψη ότι η εις βάθος μελέτη του τρόπου που προσπαθούν να συμβιώσουν οι ήρωες μπορεί να προκαλέσει στους αναγνώστες ένα είδος αποπροσανατολιστικού διλήμματος (Mezirow, 1991) για το ανωτέρω θέμα.

Οι συνήθειες πρακτικές προσέγγισης των κειμένων της τραγωδίας περιλαμβάνουν κυρίως την αξιοποίηση ερωτήσεων που στοχεύουν από την απλή ερμηνεία των κειμένων έως την εμβάθυνση στα βαθύτερα νοήματα αυτών και την κριτική τους προσέγγιση. Στην προκειμένη περίπτωση όμως, για την κριτική προσέγγιση και ερμηνεία ορισμένων μοτίβων συμβίωσης όπως αναδύονται στην τραγωδία «Ηλέκτρα» του Ευριπίδη, σε συγκεκριμένα αποσπάσματα που επιλέχτηκαν από τις υπογράφουσες, αξιοποιήθηκαν και άλλα έργα τέχνης από τον χώρο των εικαστικών και του χορού. Και αυτό γιατί η προσέγγιση ενός ζητήματος μέσα από διάφορες μορφές τέχνης ενισχύει ακόμα περισσότερο την ενεργοποίηση του κριτικού στοχασμού των αποδεκτών, όπως υποστηρίζεται από σημαντικούς μελετητές.

Σύμφωνα με τον Dewey (1934) τα έργα τέχνης, ακριβώς επειδή εγείρουν τη φαντασία και προκαλούν συναισθήματα, δίνουν τη δυνατότητα στους αποδέκτες να διακρίνουν διάφορες μορφές σχέσεων μεταξύ των αντικειμένων που παρατηρούν και των καταστάσεων που βιώνουν, τις οποίες δύσκολα θα μπορούσαν να εντοπίσουν μέσα από την άμεση εμπειρία της πραγματικότητας που ζουν. Επίσης, η φαντασία, η οποία ενεργοποιείται κατά την επεξεργασία των έργων τέχνης, είναι η μοναδική διέξοδος διά μέσου της οποίας οι παλιές αντιλήψεις των αποδεκτών συναντώνται και αλληλεπιδρούν με τις νέες, δίνοντας με αυτόν τον τρόπο νόημα στις εμπειρίες που βιώνουν στο παρόν. Επιπροσθέτως, ο Dewey επισημαίνει ότι κάθε διανοητική δραστηριότητα προκειμένου να είναι πλήρης, χρειάζεται να εμπεριέχει την αισθητική εμπειρία, τονίζοντας πως «κανενός είδους διανοητική εμπειρία δεν μπορεί να είναι ολοκληρωμένη, εκτός εάν έχει αισθητική ποιότητα» (βλ. όπ., σ. 40).

Η Maxine Greene, δίνει ιδιαίτερη σημασία στην αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαίδευση ως μέσο απελευθέρωσης από τον κοινότυπο τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς που αναπαράγει άκριτα την ισχύουσα τάξη πραγμάτων. Για την Greene η αισθητική εμπειρία είναι ένα μέσο αφύπνισης, αντιμετώπισης και ερμηνείας του κόσμου και της πραγματικότητας με εναλλακτική οπτική και όχι στερεοτυπική. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά «εμπλέκω τις τέχνες για να ανακαλύψω την πολιτισμική διαφορετικότητα των ανθρώπων και των λαών, [...] για να κατανοήσω πλατιά τον κόσμο. Για μένα, όπως και για πολλούς άλλους, οι τέχνες δίνουν νέες οπτικές στον παρόν κόσμο» (Greene, 2000, σ. 4).

Για τον Mezirow όπως προαναφέρθηκε, η τέχνη, όπως η μουσική και ο χορός αποτελούν εναλλακτικές μορφές γλώσσας. Η έμπνευση, η συναισθηματική κατανόηση και η υπερβατικότητα αποτελούν καθοριστικά στοιχεία για την αυτογνωσία και την επικέντρωση της προσοχής στη συναισθηματική ποιότητα και την ποιητικότητα της ανθρώπινης ύπαρξης (Mezirow, 2007, σ.46).

Στην Ελλάδα, από το 2009 έως και σήμερα, βασικός μελετητής του συγκεκριμένου θέματος είναι ο Αλέξης Κόκκος. Σύμφωνα με τις απόψεις του, η αξιοποίηση της αισθητικής εμπειρίας, δηλαδή η παρατήρηση και επεξεργασία σημαντικών έργων τέχνης, θα πρέπει να λειτουργεί ως μέσο κριτικής επαναξιολόγησης των αντιλήψεων των παρατηρητών μέσω συγκεκριμένης μεθοδολογίας που θα ακολουθηθεί (Kokkos, 2021).

Η αξιοποίηση της τέχνης αποτελεί πρόσφορο μέσο στην ανάδυση συναισθημάτων (π.χ. φόβου, θυμού, αγωνίας) ως απαραίτητο στοιχείο για την ανάπτυξη του κριτικού στοχασμού και του μετασχηματισμού δυσλειτουργικών αντιλήψεων (Mälkki, 2019). Όπως επισημαίνει ο Van der Kolk (2014) με βάση τα ευρήματα πολύχρονης έρευνας σε άτομα διαφόρων ηλικιών που είχαν υποστεί τραύμα, η επαφή με την τέχνη του θεάτρου προσφέρεται ως μέσο ανάδυσης βαθιών συναισθημάτων, αλλά και ως μέσο επαναξιολόγησης του τρόπου αντίδρασης των αποδεκτών σε ανάλογες καταστάσεις με αυτές που βιώνουν οι ήρωες του έργου. Ιδιαίτερα εάν ακολουθεί και συζήτηση με άλλους θεατές της ίδιας παράστασης για ζητήματα κοινού ενδιαφέροντος που αναδύονται από το έργο, το άτομο μπορεί να εντοπίσει τα συναισθήματα, τις αντιδράσεις, την πορεία της σκέψης των άλλων και να προβεί σε δικές του αξιολογικές κρίσεις, αναπτύσσοντας παράλληλα την ενσυναίσθηση.

Σε ό,τι αφορά στην τραγωδία, έργο υψηλής αισθητικής αξίας, η συνεχής διαπραγματεύση των ηρώων με άλλους θνητούς, με τις ανώτερες δυνάμεις, αλλά και με τον ίδιο τους τον εαυτό, προκαλεί τους αναγνώστες να σκεφτούν διαφορετικά και να έρθουν αντιμέτωποι ακόμα και με στοιχεία του εαυτού τους που δεν είχαν αναλογιστεί ότι υφίστανται. Διά μέσου των επιλογών των ηρώων και των τρόπων που πράττουν, δίνεται η δυνατότητα στους αναγνώστες ή στους θεατές να σκεφτούν τόσο κατά τη διάρκεια αυτών των πράξεων όσο και μετά από αυτές, όπως επίσης να αναλογιστούν και τις συνέπειές τους. Μοιραία λοιπόν τους δίνεται η ευκαιρία να σκεφτούν αναφορικά με τον τρόπο που θα αντιδρούσαν οι ίδιοι σε ανάλογες καταστάσεις και μάλιστα σε ένα αμφιλεγόμενο πλαίσιο, όπου ο καθένας από τη μεριά του φαίνεται να πράττει το σωστό (Critchley, 2019). Η προσέγγιση τέτοιων αμφιλεγόμενων ζητημάτων τα οποία επιδέχονται πολλαπλές ερμηνείες, απαιτεί την ενεργοποίηση του κριτικού στοχασμού των αποδεκτών σύμφωνα με τις King και Kitchener (2004), οι οποίες χρησιμοποιούν για αυτού του είδους τα ζητήματα τον όρο ατελώς δομημένα προβλήματα (ill-structured problems) λόγω του ότι «δεν μπορούν να προσδιοριστούν με αυξημένο βαθμό πληρότητας, και δεν μπορούν να επιλυθούν με αυξημένο βαθμό βεβαιότητας» (βλ. όπ., σ. 5). Η αντιμετώπιση των συγκεκριμένων ζητημάτων διαφέρει από άτομο σε άτομο, καθώς ο καθένας προβαίνει σε αξιολογικές κρίσεις βασιζόμενος στις παραδοχές του και επιχειρηματολογεί γνωρίζοντας ότι «αυτό που ισχύει για τον εαυτό μου δεν αληθεύει απαραίτητα και για όλους τους άλλους» (King&Kitchener, 1981, σ. 92). Αυτό σημαίνει ότι προκειμένου να τεκμηριώσει τις απόψεις του, ενεργοποιεί στοιχεία του κριτικού του στοχασμού, καθώς γνωρίζει ότι δεν υπάρχει μια και μόνο αποδεκτή λύση για τη συγκεκριμένη κατάσταση και επίσης ότι κάθε λύση που προτείνεται είναι υποκειμενική και σχετίζεται με τις προσωπικές εκτιμήσεις του καθενός. Η διαδικασία αυτή πιθανά να τον οδηγήσει στο να έρθει αντιμέτωπος με τις ίδιες του τις πεποιθήσεις, να αξιολογήσει την εγκυρότητά τους και να διερευνήσει τις συνέπειες που ενδέχεται να επιφέρουν στη ζωή του και στο κοινωνικό γίγνεσθαι (Mezirow, 1990).

4. Διδακτική Παρέμβαση

Με βάση τα προαναφερθέντα, οργανώθηκε μια διδακτική παρέμβαση με το ανωτέρω θέμα, μοτίβο συμβίωσης, στο πλαίσιο της Ομάδας Αυτομόρφωσης της Ε.Ε.Ε.Ε., συνδυάζοντας και συνθέτοντας τους τρόπους που αξιοποιείται η τέχνη στη μάθηση με τη μέθοδο του Αλέξη Κόκκου, «Μετασχηματίζουσα Μάθηση μέσα από την Αισθητική Εμπειρία» (ανάγνωση και μελέτη του έργου «Ηλέκτρα» ως έργο τέχνης και η σύνδεσή του με άλλα έργα τέχνης) και τη ματιά της Εύης Πάσχου, ψυχοθεραπεύτριας, αναφορικά με τον ρόλο της ενσυναίσθησης και τη συνεισφορά του προσωπικού βιώματος.

Τα προσδοκώμενα μαθησιακά αποτελέσματα ήταν οι συμμετέχοντες/ουσες:

- να προσεγγίσουν κριτικά, *μοτίβα συμβίωσης* με την αξιοποίηση της τραγωδίας «Ηλέκτρα» του Ευριπίδη και άλλων έργων τέχνης,
- να έρθουν αντιμέτωποι/ες με δικές τους παραδοχές αναφορικά με τη συμβίωση ενεργοποιώντας τον κριτικό στοχασμό,
- να επικοινωνήσουν με αυτό το κείμενο σήμερα αναστοχαζόμενοι στο προσωπικό τους βίωμα και
- να αντιληφθούν πώς ενισχύεται ένα έργο τέχνης μέσα από άλλα έργα τέχνης.

Επισημαίνεται ότι η μέθοδος «Μετασχηματίζουσα Μάθηση μέσα από την Αισθητική Εμπειρία» (Kokkos, 2021), περιλαμβάνει επτά στάδια:

Πρώτο στάδιο: Προσδιορισμός της ανάγκης για κριτική προσέγγιση ενός θέματος

Δεύτερο στάδιο: Οι συμμετέχοντες εκφράζουν τις ιδέες τους

Τρίτο στάδιο: Διαμόρφωση κριτικών ερωτημάτων

Τέταρτο στάδιο: Επιλογή έργων τέχνης και σύνδεσή τους με τα κριτικά ερωτήματα

Πέμπτο στάδιο:

5α. Επεξεργασία των έργων τέχνης

5β. Επεξεργασία κριτικών ερωτημάτων με βάση όσα συζητήθηκαν για τα έργα τέχνης.

Έκτο στάδιο: Αναστοχασμός επάνω στην εμπειρία

Έβδομο στάδιο: Προσδιορισμός (και εφαρμογή) επόμενων βημάτων

Στις συναντήσεις της Ομάδας Αυτομόρφωσης, μετά από σύντομη αναφορά στην υπόθεση του έργου, εφαρμόστηκαν όλα τα στάδια της μεθόδου. Για τις ανάγκες του παρόντος άρθρου παρουσιάζεται μόνο το 5^ο στάδιο της μεθόδου, με αναλυτική περιγραφή των δραστηριοτήτων επεξεργασίας των έργων τέχνης για κάθε μοτίβο συμβίωσης που επιλέχτηκε να μελετηθεί όπως: σχέση με τον αδερφό, με τον γεωργό, με τη μητέρα, με τον εαυτό της και με κριτικό ερώτημα «Πώς συμβιώνουμε με τους άλλους σε έναν περίπλοκο κόσμο;» που διαμορφώθηκε στο 3^ο στάδιο. Ολοκληρώθηκε η διαδικασία με αναστοχασμό στο πώς μια απώλεια επηρεάζει τη ζωή μας.

4.1 Υπόθεση του Έργου

Στην «Ηλέκτρα» του Ευριπίδη (Χουρμουζιάδης, 2009), η Ηλέκτρα σκιαγραφείται ψυχικά και σωματικά εξαθλιωμένη, να ζει μακριά από το παλάτι, παντρεμένη με έναν

φτωχό χωρικό, σε αντίθεση με τα έργα του Σοφοκλή και του Αισχύλου που είναι αναγκασμένη να συναναστρέφεται τους φονιάδες του πατέρα της. Παρουσιάζεται το ψυχικό της βάθος με διεισδυτική ανάλυση. Αδίστακτη και αυτή μπροστά στον φόνο, όπως οι πρόγονοί της, έχει δηλητηριαστεί από το μίσος που χρόνια τώρα συμπυκνώνεται στη καρδιά της εκεί στο χωριατόσπιτο που έχει εγκλωβιστεί. Συλλογίζεται τη στέρηση της αγάπης, τη φτώχεια, νιώθει ότι είναι κακοπαντρεμένη με έναν άνθρωπο του λαού, τον οποίο αν και ευγνωμονεί για την καλοσύνη, θεωρεί ότι δεν ήταν άξιος να γίνει άντρας της σαν βασιλοπούλα που ήταν. Αυτή θα οδηγήσει το χέρι του Ορέστη στο φόνο. Όταν τελειώσουν με τον φόνο κλονίζονται και μετανιωμένοι δείχνουν με τα λόγια τους τις τύψεις που νιώθουν.

4.2 Πρώτη Δραστηριότητα: Προσέγγιση του Θέματος της Απώλειας μέσω Εικαστικού Έργου

Αρχικά κρίθηκε αναγκαίο να προσεγγιστεί το θέμα της απώλειας κι αυτό για να γίνουν οι συνδέσεις με τις νοητικές συνήθειες της Ηλέκτρας όπως προκύπτουν από την απώλεια, στη σχέση της με τον αδερφό, με τον γεωργό, με τη μάνα της. Αξιοποιήθηκε το εικαστικό έργο του Σ. Σόρογκα «Πέτρες και κόκκινο πανί» (1936).

Το ερώτημα που τέθηκε ήταν: *Ποιον τίτλο θα δίναμε σε αυτό το έργο, εμπνευσμένοι από την Ηλέκτρα;*

Ενδεικτικές απαντήσεις: *πέτρες συσσωρευμένες, οδόφραγμα, εμπόδια, βάρος, μελαγχολία, απαισιοδοξία, δυσκολία, αδιέξοδο, φθορά, απώλεια, επόμενες μέρες μετά την απώλεια.*

4.3 Δεύτερη Δραστηριότητα: Η Σχέση της Ηλέκτρας με τον Αδερφό της

Ακολούθως εξετάστηκε η σχέση Ηλέκτρας με τον αδερφό της με την αξιοποίηση αποσπασμάτων από το κείμενο. «*Δύσμοιρε αδερφέ μου, την αξιολύπητη αδερφή σου εμένα αφήνοντας εδώ στο πατρικό μας σπίτι στις πίκρες μου πνιγμένη (131-134). Να με λυτρώσεις έλα πια... του αποτρόπαιου πατρικού μας φόνου εκδικητής (135-141) ...Γι αυτό σαν άντρας πρέπει να παλέψεις. Και σου προσθέτω: χρέος σου να πεθάνει ο Αίγισθος» (684-685.) «Το θάρρος σου μη χάσεις...τον ίδιο δόλο στήσε και σ' αυτήν, όπως εκείνη, όταν θανάτωσε τον κύριό της με τον Αίγισθο μαζί (982-984).*

Στη συνείδηση της Ηλέκτρας, η μόνη αρμόζουσα τιμωρία για το φόνο είναι ο φόνος ως δίκαιη ανταπόδοση για την άδικη δολοφονία του βασιλιά πατέρα της (αίσθηση δικαίου αλλά και μίσος για τους παραβάτες). Ο αδερφός είναι η μοναδική ελπίδα που της έχει απομείνει για την εκδίκηση. Το αναγκαίο κακό που θα στιγματίσει τον αδερφό της και την ίδια αλλά θα αποκαταστήσει την τάξη. Στο τέλος η αδυναμία εξισορρόπησης ανάμεσα στο ηθικό χρέος και στην πράξη της, την οδηγεί σε συνειδησιακή σύγκρουση με αποτέλεσμα να είναι δυστυχημένη (στίχοι 1183-1185, 1223-1224).

Επιχειρώντας να αποδώσουμε τα παραπάνω με όρους της Θεωρίας Μετασηματισμού, οι απόψεις αυτές υποστηρίζουν την κοινωνικού και ηθικού τύπου νοητική συνήθεια «πίστη στην πατριαρχία για την εκδίκηση».

4.4 Τρίτη Δραστηριότητα: Η Σχέση της Ηλέκτρας με τον Γεωργό

Κατόπιν εξετάστηκε η σχέση της Ηλέκτρας με τον γεωργό με την αξιοποίηση αποσπασμάτων από το κείμενο αλλά και ενός πίνακα ζωγραφικής.

Η Ηλέκτρα από περήφανη απόγονος βασιλικής οικογένειας γίνεται σύζυγος φτωχού γεωργού, νευρωτική και απελπισμένη, κοινωνικά ανύπαρκτη, καθώς και ο γεωργός είναι κοινωνικά αποκλεισμένος. Όμως αυτός ο σύζυγος είναι μεγαλόψυχος, τη σεβάστηκε («Άντρα φτωχού αλλά μεγαλόψυχου που με σεβάστηκε», στ. 253). Εκείνη μοιράζεται μαζί του τη φτώχεια, τις δουλειές, τη μοναξιά... («...τα δεινά μου που είναι και δικά του... κάτω από ποια στέγη ύστερα από βασιλικό παλάτι κατοικώ... δεν συμμετέχω σε γιορτές, στερούμαι τους χορούς, τις παντρεμένες αποφεύγω αφού είμαι παρθένα», στ. 303-311). Αλλά και δέχεται στο σπίτι του ξένους ανώτερους του («Ταλαίπωρε αφού ξέρεις του σπιτιού σου την ανέχεια πως δέχτηκες αυτούς τους ξένους, τόσο ανώτερους σου;», στ. 404-405). Η Ηλέκτρα μοιάζει να επικυρώνει την περίπτωση του δικού της, κοινωνικά άνισου, γάμου («...προτιμότερος στο σπίτι σύντροφος ταπεινός και φρόνιμος παρά από τζάκι», στ. 1098-99).

Από τα παραπάνω διαφαίνεται ότι η σχέση της Ηλέκτρας με τον γεωργό λειτουργεί υπό το πρίσμα ψυχολογικών και κοινωνικογλωσσολογικών νοητικών συνηθειών που θα μπορούσαν να συνοψιστούν ως εξής: «Η αντίληψη για τον γάμο. Ο γάμος ως σχέση συμβιβασμού». Για την ενίσχυση των παραπάνω αξιοποιήθηκε ο πίνακας του Ν. Εγγονόπουλου «Αρραβώνες», (1954) τον οποίο η ομάδα επεξεργάστηκε με τη ρουτίνα σκέψης «Βλέπω- Σκέφτομαι-Αναρωτιέμαι» από το Artful thinking (http://pzartfulthinking.org/?page_id=2).

Ενδεικτικές απαντήσεις: *Ο γεωργός με ντροπαλότητα την κοιτάζει. Κρατάει το λουλούδι ανίσχυρος. Κάθεται σε σκαμπό, άβολο, χωρίς πλάτη, σε τέσσερις μύτες. Εκείνη με γάντι που της προσδίνει περισσότερη ισχύ, κρατάει και το προσωπίο. Ο άνδρας το φοράει και βγαίνει στο δημόσιο χώρο. Μέσα στο σπίτι είναι αλλιώς τα πράγματα. Μήπως υπάρχει μια παραλληλότητα στο ζευγάρι Ηλέκτρας - γεωργού και Αίγισθου -Κλυταιμνήστρας;*

Συμπληρωματικά τέθηκε η ερώτηση: Τι σκέφτεστε για τον γάμο ως σχέση συμβιβασμού;

Ακολούθησε ανοικτή συζήτηση στην ολομέλεια, απόσταγμα της οποίας ήταν ότι τελικά σε όλη την ιστορία της ανθρωπότητας ο γάμος είναι μία κοινωνική συνθήκη.

4.5 Τέταρτη Δραστηριότητα: Η σχέση της Ηλέκτρας με τη Μητέρα της

Στη συνέχεια η ομάδα εργάστηκε στη σχέση της Ηλέκτρας με τη μητέρα της.

Αρχικά αξιοποιήθηκαν αποσπάσματα από το κείμενο. Η Ηλέκτρα θεωρεί μεγάλη προδοσία τη στάση της μητέρας της. Έχει απόλυτη πεποίθηση πως έχει διαταραχτεί η τάξη και πως πρέπει να αποκατασταθεί («Μακάρι να πεθάνω, αν χύσω το αίμα της μητέρας μου», (στ.281). Είναι η κραυγή της γεμάτη μίσος και μανία και φανερώνει ότι έχει ορίσει για σκοπό της ζωής της, την εκδίκηση. «Τον φόνο της μητέρας μας θα τον διεκδικήσω εγώ», (στ.647), «Με το ίδιο το πελέκι που αφανίστηκε ο πατέρας μου», (στ.279). Ακολουθούν οι τύψεις και οι ψυχολογικές μεταπτώσεις και η Ηλέκτρα καθώς τη σκεπάζει, χύνει κι αυτή τα δάκρυά της μετανιωμένη «Να, που αγαπημένη εσέ και μισημένη με τα πέπλα σε σκεπάζουμε» (στ. 1230-31), «Ποιος Απόλλων εμένα, ποιοι χρησμοί της μητέρας μου φόνισσα με όρισαν;» (στ. 1304-1305).

Ερμηνεύοντας τα παραπάνω με όρους της Θεωρίας Μετασχηματισμού, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελούν απόψεις της ηθικού, κοινωνικογλωσσολογικού

και φιλοσοφικού τύπου νοητικής συνήθειας, «Η αντίληψη για τη δικαιοσύνη: Η αυτοδικία αποδίδει δικαιοσύνη».

Για την εμπάθυνση στη σχέση της Ηλέκτρας με τη μητέρα της και με έναυσμα τον παραλληλισμό της σχέσης Ηλέκτρας-γεωργού και Κλυταιμνήστρας-Αιγίσθου, όπως αναδείχθηκε από τα μέλη της Ομάδας στην τρίτη δραστηριότητα, αξιοποιήθηκε το σκίτσο της Μελίνας Βλάχου από την έκθεση κόμικς που πραγματοποιήθηκε στο Ίδρυμα Μιχάλης Κακογιάννης «Ηλέκτρες του κόσμου» το 2022, το οποίο η Ομάδα επεξεργάστηκε με τη ρουτίνα σκέψης «Συνδέω – Επεκτείνω – Προκαλώ» (Connect – Extend – Challenge) από το Artful Thinking (http://pzartfulthinking.org/?page_id=2) με ερωτήματα όπως: Πώς συνδέεται αυτό το έργο με τη σχέση της Ηλέκτρας με τη μητέρα της; Υπάρχει κάτι που σας δημιουργεί σύγχυση ή σας προκαλεί να σκεφτείτε περισσότερο; Ενδεικτικές απαντήσεις: *Ματωμένα χέρια που ψάχνουν να βρουν κάτι, ακαμψία, έλλειψη επαφής, μόνο τα οστά φαίνονται, δεν έχουν την ικανότητα επαφής, υπάρχει ένα κενό, τα χέρια της φόνισσας και τα φονικά χέρια της Ηλέκτρας, Ηλέκτρα και Κλυταιμνήστρα είναι το ίδιο πρόσωπο. Αν η Ηλέκτρα ήταν στη θέση της μάνας της;*

Στην ανοικτή συζήτηση που ακολούθησε, αναδείχθηκε το διαχρονικό ζήτημα της στενής σχέσης μάνας και κόρης, η οποία εδράζεται σε μεγάλο βαθμό σε ψυχολογικού τύπου νοητικές συνήθειες, μία σχέση έντονα φορτισμένη συναισθηματικά που επηρεάζει τις ζωές τους σε διάφορους τομείς, από τη βρεφική ηλικία μέχρι και την ενηλικιότητα, ακόμα και μετά την απώλεια της μητέρας.

4.6 Πέμπτη Δραστηριότητα: Η Σχέση της Ηλέκτρας με τον Εαυτό της

Προκειμένου να αναδυθούν συναισθήματα και να γίνουν συνδέσεις με τα προσωπικά βιώματα των μελών της Ομάδας σχετικά με τον τρόπο που επηρεάζει η απώλεια τη συμβίωση, επιχειρήθηκε να μελετηθεί η σχέση της Ηλέκτρας με τον ίδιο της τον εαυτό. Και αυτό γιατί η αυτοαντίληψη και τα πρότυπα συναισθηματικών αντιδράσεων αποτελούν εκφράσεις ψυχολογικού τύπου νοητικών συνθησιών, οι οποίες βρίσκονται σε αλληλεξάρτηση με άλλες νοητικές συνήθειες, σύμφωνα με τη Θεωρία Μετασχηματισμού (Mezirow, 1991). Για την προσέγγιση του ζητήματος αυτού αξιοποιήθηκε το εμβληματικό σόλο Lamentation (θρήνος) (1930) της Martha Graham. Το συγκεκριμένο έργο τέχνης θεωρήθηκε κατάλληλο για την ανάδυση συναισθημάτων, καθώς παρουσιάζει τη χορεύτρια να βρίσκεται σχεδόν εξ ολοκλήρου σε καθιστή θέση, φορώντας ένα ύφασμα που μοιάζει με σωλήνα. Η ένταση, οι διαγώνιες και τα σχήματα που σχηματίζονται από το σώμα της χορεύτριας καθώς κινείται μέσα στον υφασμάτινο σωλήνα, δημιουργούν αλληπάλληλα κινούμενα γλυπτά, τα οποία δίνουν την αίσθηση του εγκλωβισμού και της θλίψης. Σε αυτόν τον χορό η φιγούρα είναι άφυλη και δεν είναι ούτε καν άνθρωπος ούτε ζώο, αλλά παρουσιάζει απλά την ίδια τη θλίψη (Graham, 2024).

Η επεξεργασία του έργου πραγματοποιήθηκε με τη ρουτίνα σκέψης από το Artful Thinking «Μπαίνω μέσα» (Step Inside) (http://pzartfulthinking.org/?page_id=2). Η ερώτηση που τέθηκε ήταν: *«Μπείτε μέσα στο χορευτικό και περιγράψτε τις σκέψεις της Ηλέκτρας σε σχέση με όσα βιώνει. Σκεφτείτε σε α' ενικό πρόσωπο».*

Ενδεικτικές απαντήσεις :

«Είμαι σε στάση προσευχής προσπαθώ να ζητήσω βοήθεια, αλλά δεν έρχεται και παραμένω έτσι ως το τέλος. Το πράσινο χρώμα στο ρούχο και στα μάτια μου είναι δείγμα αισιοδοξίας».

«Νιώθω να με περιορίζει πάρα πολύ, είμαι εγκλωβισμένη στον πόνο. Κάνω κυκλική επανάληψη των κινήσεων, δεν μπορώ να αντικρύσω την πραγματικότητα... Σιγά –σιγά το επεξεργάζομαι, κοιτάζω μπροστά, χαϊδεύω το πρόσωπό μου, το δείχνω... προβαίνω σε μια πράξη που θα μου φέρει τη δικαίωση».

«Έχω ανάγκη επαφής προσποιούμενη με το χέρι μέσα στο ρούχο, σαν να χορεύω με έναν άλλον».

«Είμαι εγκλωβισμένη σε έναν μανδύα, σαν να κολλάω πάνω του, δεν βρίσκω διέξοδο το μόνο που βγαίνει να συμφιλιωθώ με αυτό».

Στη συνέχεια ζητήθηκε από τα μέλη της Ομάδας να συζητήσουν στην ολομέλεια πώς ένιωσαν μιλώντας στο α' ενικό πρόσωπο. Αναφέρθηκε ότι με αυτό τον τρόπο αναδύθηκαν βαθιά συναισθήματα και ανασύρθηκαν στη μνήμη προσωπικές εμπειρίες απώλειας που είχαν βιώσει και τρόποι που προσπάθησαν να την διαχειριστούν και την αντιμετωπίσουν. Επισημάνθηκε η σημασία που είχε να μιλήσουν σε α' ενικό πρόσωπο, καθώς με αυτόν τον τρόπο διεγείρονται και τα συναισθήματα τα οποία εμπλουτίζουν τη σκέψη και τη μάθηση.

4.7 Ολοκλήρωση Διδακτικής Παρέμβασης

Μετά το πέρας όλων των δραστηριοτήτων ακολούθησε ανοικτή συζήτηση στην ολομέλεια σχετικά με τον τρόπο που προσεγγίστηκε το ζήτημα της συμβίωσης στη συγκεκριμένη διδακτική παρέμβαση. Αναφέρθηκε ότι η επιλογή των έργων τέχνης βοηθά τους/τις συμμετέχοντες/ουσες να έρθουν αντιμέτωποι/ες με δικές τους αντιλήψεις σχετικά με τη συμβίωση και να συνειδητοποιήσουν ότι μια μεγάλη απώλεια στη ζωή του ανθρώπου, όπως η απώλεια του πατέρα στην περίπτωση της Ηλέκτρας, μπορεί να επηρεάσει σε σημαντικό βαθμό τη συμβίωση με ανθρώπους τόσο του οικογενειακού όσο και του ευρύτερου περιβάλλοντος. Κυρίως όμως επηρεάζει τη σχέση του ατόμου με τον ίδιο του τον εαυτό, καθώς βιώνει έντονα το αίσθημα του εγκλωβισμού στην ίδια του τη θλίψη, γεγονός που μπορεί να φέρει στην επιφάνεια βαθύτερες πεποιθήσεις του αναφορικά με το θέμα της συμβίωσης, οι οποίες ενδέχεται να είναι δυσλειτουργικές για το ίδιο. Ιδιαίτερη αναφορά έγινε για την επιλογή του χορευτικού έργου, καθώς έδωσε το έναυσμα της ανάδυσης βαθιών συναισθημάτων θλίψης που συνδέονται με ανάλογα βιώματα των συμμετεχόντων. Αξίζει να σημειωθεί ότι μέλος της ομάδας ανέφερε: *«Ήταν δώρο για την ομάδα το να μιλήσουμε, με αφορμή το έργο αυτό, σε α' ενικό πρόσωπο».*

Επισημάνθηκε επίσης από την Ομάδα ότι εάν οι τραγωδίες που διδάσκονται οι μαθητές/τριες στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, με βάση το Αναλυτικό Πρόγραμμα των αντίστοιχων μαθημάτων, προσεγγίζονταν με τον συγκεκριμένο τρόπο, ίσως να υποκινούνταν περισσότερο το ενδιαφέρον των μαθητών/τριών, να έρθουν αντιμέτωποι με δικές τους δυσλειτουργικές πεποιθήσεις και να καλλιεργήσουν τον κριτικό τους στοχασμό. Η συζήτηση ολοκληρώθηκε με σύνοψη των απόψεων.

5. Συζήτηση και Συμπεράσματα

Η Ομάδα Αυτομόρφωσης της Ε.Ε.Ε.Ε. με την ανάγνωση της τραγωδίας «Ηλέκτρα» του Ευριπίδη και την ερμηνευτική της προσέγγιση μέσω της αισθητικής εμπειρίας, προχώρησε στην ερμηνεία μοτίβων συμβίωσης που παρουσιάζονται στην τραγωδία, επικοινωνώντας τα στο σήμερα ως φορέα νοήματος για τη σχέση του ανθρώπου με τον εαυτό του και το περιβάλλον του. Εστιάζοντας στις σχέσεις των προσώπων της και στις συμβιώσεις με τους άλλους, στους εγκλωβισμούς και στα πάθη τους, προέκυψαν ερωτήματα σχετικά με το πώς και πόσο ο καθένας κατά τη συμβίωσή του με τους άλλους βιώνει αντίστοιχους εγκλωβισμούς, φόβους, πάθη, εκδικητική μανία και πώς διαχειρίζεται λειτουργικά όλα τα προαναφερθέντα.

Από τη συγκεκριμένη διδακτική παρέμβαση, ένα ζήτημα προς συζήτηση είναι η προσέγγιση ζητημάτων που αναδύονται σε μια τραγωδία, όπως οργή, βία, εκδίκηση, πόλεμος, δικαιοσύνη, αδικία μέσα και από άλλα έργα τέχνης σύγχρονων καλλιτεχνών. Τα βαθιά και διαχρονικά νοήματα της τραγωδίας όπως παρουσιάζονται μέσα από την πλοκή, τα πάθη και τα αδιέξοδα των ηρώων τους, τα διλήμματα, την έλλειψη αίσιου τέλους, προσφέρονται ως μέσα ενεργοποίησης του κριτικού στοχασμού των αναγνωστών. Και αυτό γιατί κατά την ανάγνωση ή την παρακολούθησή της επί σκηνής, εγείρονται έντονα συναισθήματα στους αποδέκτες τα οποία είναι απαραίτητα προκειμένου να νοηματοδοτήσουν τη συγκεκριμένη εμπειρία που βιώνουν τη δεδομένη χρονική στιγμή. Λειτουργεί δηλαδή ως ένα είδος αποπροσανατολιστικού διλήμματος (Kokkos, 2021). Ωστόσο, η ενεργοποίηση του κριτικού στοχασμού είναι ένα δύσκολο εγχείρημα, το οποίο απαιτεί χρόνο, επιμονή και κατάλληλο εκπαιδευτικό πλαίσιο, για αυτό και πραγματοποιείται συνήθως στο πλαίσιο της λύσης ενός προβλήματος (Mezirow, 1994). Στην περίπτωση μας ως κεντρικό «πρόβλημα» τέθηκε το ζήτημα της συμβίωσης, με το ερώτημα «Πώς/ τότε συμβιώνουμε καλύτερα;». Όπως διαπιστώθηκε και από τα αποτελέσματα της διδακτικής παρέμβασης, η αξιοποίηση άλλων έργων τέχνης για την κριτική προσέγγιση των μοτίβων συμβίωσης που εντοπίστηκαν στην «Ηλέκτρα», διευκόλυνε τα μέλη της Ομάδας Αυτομόρφωσης να εμβαθύνουν στο ζήτημα της συμβίωσης, να προβούν σε αναλογίες, να αναλογιστούν τον τρόπο που αντέδρασαν σε αντίστοιχα προσωπικά τους βιώματα και να αναθεωρήσουν κάποιες απόψεις τους. Χαρακτηριστικά αναφέρθηκε από μέλος της Ομάδας, στην ανοικτή συζήτηση, στο τέλος της διδακτικής παρέμβασης *«Πραγματικά συγκλονίστηκα όταν συνειδητοποίησα ότι έχω βιώσει ένα αντίστοιχο μοντέλο συμβίωσης, μετά από μια μεγάλη απώλεια»*.

Ένα άλλο ζήτημα προς συζήτηση είναι το κατά πόσο θα μπορούσε η προσέγγιση της τραγωδίας, σε συνδυασμό και με άλλα έργα τέχνης να βρει πεδίο εφαρμογής στην τυπική εκπαίδευση. Η ερμηνεία των κειμένων της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας και Γραμματείας αποτελεί βασικό στόχο του συγκεκριμένου γνωστικού αντικείμενου στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση (ΥΠΕΠΘ, ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας και Γραμματείας, 2003). Οι μαθητές/τριες υπό την καθοδήγηση των εκπαιδευτικών καλούνται να δώσουν τις δικές τους ερμηνείες ως προς το περιεχόμενο της τραγωδίας, λαμβάνοντας υπόψη τις κοινωνικοπολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες της εποχής εκείνης, υπό το πρίσμα όμως των δικών τους εμπειριών, βιωμάτων και αντιλήψεων. Στην περίπτωση που τεθούν και κατάλληλες ερωτήσεις επεξεργασίας του κειμένου από τους/τις εκπαιδευτικούς, οι οποίες να οδηγούν τους/τις

μαθητές/τριες από το επίπεδο της απλής ανάγνωσης σε αυτό της ανάλυσης και εν τέλει της κριτικής προσέγγισής του, οι μαθητές/τριες αντιμετωπίζουν κριτικά το κείμενο και ενδεχομένως να έρθουν αντιμέτωποι με δικές τους δυσλειτουργικές αντιλήψεις αναφορικά με συγκεκριμένα ζητήματα που αναδύονται, κάνοντας ένα πρώτο βήμα για τον μετασχηματισμό τους (Κωσταρά, 2020). Ωστόσο, όπως προαναφέρθηκε και στο θεωρητικό μέρος, η αξιοποίηση της τέχνης δίνει τη δυνατότητα της περαιτέρω εμβάθυνσης σε κάποιο ζήτημα που μελετάται καθώς διευρύνει τη φαντασία, προκαλεί ανάδυση πληθώρας συναισθημάτων και διευκολύνει την ανάπτυξη του κριτικού στοχασμού των αποδεκτών. Λαμβάνοντας υπόψη τα αποτελέσματα της διδακτικής παρέμβασης, οι συμμετέχοντες/ουσες επεσήμαναν ότι η προσέγγιση του ζητήματος της συμβίωσης μέσα από άλλα έργα τέχνης τούς διευκόλυνε να έρθουν αντιμέτωποι με δικές τους πεποιθήσεις σε συνδυασμό και με τα βιώματά τους. Η διδασκαλία τραγωδίας στο σχολείο με αυτό τον τρόπο λειτουργεί ως πρόκληση που απεγκλωβίζει από τη γραμμική αφήγηση γεγονότων και βοηθάει τους/τις μαθητές/τριες να προβούν σε αναστοχαστικές διερωτήσεις ως προς τη σχέση των σύγχρονων Ελλήνων με τους αρχαίους Έλληνες, γιατί η τραγωδία εξακολουθεί να εκφράζει τις συγκρούσεις και αντιφάσεις του κόσμου στον οποίο ζούμε και σήμερα. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι προκειμένου οι εκπαιδευτικοί να επιχειρήσουν μια τέτοιου είδους προσέγγιση της τραγωδίας στο σχολικό πλαίσιο, είναι απαραίτητη η επιμόρφωσή τους για την ευαισθητοποίηση τους στην ένταξη της τέχνης στη μαθησιακή διαδικασία αλλά και στον τρόπο επεξεργασίας των έργων τέχνης, και γενικότερα στην ενδυνάμωσή τους, προκειμένου να αξιοποιούν συστηματικά στη διδασκαλία τους εναλλακτικές και καινοτόμες μεθόδους και τεχνικές διδασκαλίας.

Ολοκληρώνοντας, στο παρόν άρθρο επιχειρήθηκε να αναδειχθεί ένας διαφορετικός τρόπος αξιοποίησης της τραγωδίας «Ηλέκτρα» εμπλουτισμένης μέσα και από άλλα έργα τέχνης, στην προσέγγιση της συμβίωσης που αναδύεται σε αυτήν. Παρατέθηκε και ένα παράδειγμα διδακτικής παρέμβασης σε πλαίσιο της εκπαίδευσης ενηλίκων. Προτείνεται η περαιτέρω εφαρμογή της συγκεκριμένης προσέγγισης γενικά για τη διδασκαλία της τραγωδίας (ως κείμενο), στην εκπαίδευση ενηλίκων αλλά και στην τυπική εκπαίδευση, προκειμένου να διερευνηθεί η αποτελεσματικότητά της ως προς την ανάπτυξη του κριτικού στοχασμού των εκπαιδευομένων και τον μετασχηματισμό των δυσλειτουργικών τους αντιλήψεων, σε σύγκριση με την απλή προσέγγιση της τραγωδίας μέσω ερωτήσεων.

Ευχαριστίες

Θερμές ευχαριστίες στα μέλη της Ομάδας Αυτομόρφωσης για τις πολύτιμες ιδέες τους, οι οποίες λειτούργησαν ως έναυσμα για τη δημιουργία του παρόντος άρθρου.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αριστοτέλης. *Περί Ποιητικής*. Μτρφ. Σ. Μενάρδος, Επιμ. Ι. Συκουτρής, 1999. Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Adorno, T. (2000). *Αισθητική Θεωρία*. Αλεξάνδρεια.

- Adorno, T., Lowenthal, L., Marcuse, H., Horkheimer, M. (1984). *Τέχνη και μαζική κουλτούρα*. Ύψιλον.
- Artful Thinking, (2024). *Thinking Palette*. <http://pzartfulthinking.org/>
- Critchley, S. (2019). *Tragedy, the Greeks, and Us*. Profile Books.
- Dewey, J. (1934/1980). *Art as Experience*. Reprint. The Berkley Publishing Group.
- Graham, M. (2024). *Lamentation*. <https://marthagraham.org/portfolio-items/lamentation-1930/>
- Greene, M. (2000). *Releasing the Imagination: Essays on Education, the Arts and Social Change*. Jossey-Bass.
- Καστοριάδης, Κ. (2000). *Η άνοδος της ασημαντότητας*. Ύψιλον.
- King, P.M., & Kitchener, K.S. (2004). Reflective Judgment: Theory and Research on the Development of Epistemic Assumptions Through Adulthood. *Educational Psychologist*, 39(1), 5-18.
- King, P.M., & Kitchener, K.S. (1981). Reflective Judgment: Concepts of Justification and Their Relationship to Age and Education. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 2, 89-116.
- Kokkos, A. (2021). *Exploring Art for Perspective Transformation*. Brill/Sense.
- Κωσταρά, Ε. (2020). Διδακτική Αρχαίας Ελληνικής Τραγωδίας: Ερμηνεύοντας Κριτικά το Κείμενο. *Εκπαίδευση Ενηλίκων*, 48, 26-40.
- Mälkki K. (2019) Coming to Grips with Edge-Emotions: The Gateway to Critical Reflection and Transformative Learning. In: Fleming T., Kokkos A., Finnegan F. (eds) *European Perspectives on Transformation Theory*. Palgrave Macmillan, Cham. https://link.springer.com/chapter/10.1007%2F978-3-030-19159-7_5
- Marcuse, H. (1974). *Αντεπανάσταση και εξέγερση*. Παπαζήση.
- Mezirow, J. (1990). *Fostering Critical Reflection in Adulthood. A Guide to Transformative and Emancipatory Learning*. Jossey-Bass.
- Mezirow, J. (1991). *Transformative Dimensions of Adult Learning*. Jossey-Bass.
- Mezirow, J. (1994). Understanding Transformation Theory. *Adult Education Quarterly*, 44, 222-232. American Association for Adult and Continuing Education. Sage Publications.
- Mezirow, J. (1998). On Critical Reflection. *Adult Education Quarterly*, 48, (pp.185-198). American Association for Adult and Continuing Education. Sage Publications.
- Mezirow, J. (2006). An overview on transformative learning. In P. Sutherland & J. Crowther (Eds.), *Lifelong Learning: Concepts and Contexts*. Routledge.
- Mezirow, J. (2007). Μαθαίνοντας να σκεφτόμαστε όπως ένας ενήλικος. Κεντρικές έννοιες της θεωρίας του μετασχηματισμού. Στο: J. Mezirow & Συνεργάτες (Επιμ.) *Η Μετασχηματίζουσα Μάθηση* (μτφ. Γ. Κουλαουζίδης) (σσ. 43-71). Μεταίχμιο. (έτος έκδοσης πρωτότυπου 2000).

- Mezirow, J. (2022). *Θεωρία Μετασχηματισμού*. (μτφ. Γ. Κουλαουζίδης). Ε.Ε.Ε.Ε. (έτος έκδοσης πρωτότυπου 1991).
- Nussbaum, M. C. (2001). *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*. Cambridge University Press.
- Nussbaum, M. (2015). *Έρωτος Γνώση: Δοκίμια για τη φιλοσοφία και τη λογοτεχνία*. Πατάκης.
- Papadopoulou, M. (2022). Aristotle & meaningful art. *Adult Education Critical Issues*, 2(2), 34–46. <https://doi.org/10.12681/haea.31490>
- Van der Kolk, B. (2014). *The Body Keeps the Score. Mind, brain, and body in the transformation of trauma*. Penguin Random House.
- Χουρμουζιάδης, Ν.Χ. (2009). *Ευριπίδου ΗΛΕΚΤΡΑ*. Στιγμή.
- ΥΠΕΠΘ. (2003). *ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας και Γραμματείας*. <http://www.pi-schools.gr/programs/depps/>